

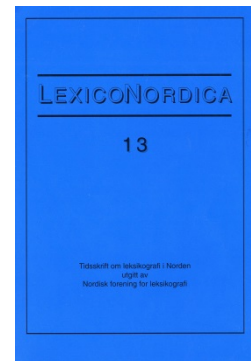
LexicoNordica

Titel: Dei diakrone aspekta ved *Norsk Riksmålsordbok* og *Norsk Ordbok*

Forfatter: Lars S. Vikør

Kilde: LexicoNordica 13, 2006, s. 7-23

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive>

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Lars S. Vikør

Dei diakrone aspekta ved *Norsk Riksmålsordbok* og *Norsk Ordbok*

This article is an attempt to explore the borderlines between synchrony and diachrony in dictionaries in the form of a case study of the Norwegian national dictionaries *Norsk Riksmålsordbok* (covers the Danish-derived language variety *Riksmål* or *Bokmål*), and *Norsk Ordbok* (covers the Norwegian dialects and the dialect-derived standard variety *Nynorsk*). Both these dictionaries describe contemporary, 20th-century Norwegian, but with a diachronic aspect, reaching back to the roots of the modern Norwegian literary traditions in the first half of the 19th century. While their Danish and Swedish counterparts are *explicitly diachronic*, using chronology as the main organizing principle of their microstructures, the Norwegian dictionaries treat their material as synchronic, but through their source references, they allow the reader to deduce a chronological development in the use and the semantic structure of the lemma. Because of this, they may be called *implicitly diachronic*. But since this possibility is often rather poorly utilized; one might also regard them as synchronic dictionaries with a diachronic aspect. Both dictionaries are discussed in some detail, as to their self-presentation and their editorial principles, and a number of concrete entries are quoted and commented upon in the light of the general discussion.

Temaet for denne årgangen av *LexicoNordica* er ”historisk leksikografi”. Både *Norsk Riksmålsordbok* og *Norsk Ordbok* er samtidsordbøker, men begge har eit perspektiv bakover i tida i tillegg. Eg vel her å la termen *diakron* stå sentralt i diskusjonen, mens *historisk* blir mindre sentral. Desse to orda betyr ikkje det same. Historiske ordbøker kan vere både diakrone og synkrone. Synkrone ordbøker dekkjer eit visst språksteg, t.d. mellomalderspråket, mens diakrone ordbøker beskriv eit historisk utviklings- eller endringsforløp. Dei mest openbert diakrone ordbøkene er dei etymologiske. Dei tek utgangspunkt i dagens ordforråd og følgjer orda bakover i tida, til urgermansk og protoindoeuropeisk.

Den andre typen diakron ordbok startar ved opphavet, som ikkje er indoeuropeisk, men eit bestemt tidspunkt i fortida som er leksikografisk dokumenterbart, m.a.o. som ligg innanfor den tida det har funnest ein skriftkultur på det aktuelle språket. Så blir utviklingslinene trekt nedover i tida, vanlegvis til leksikografens notid; dermed kan dei også kallast ”diakrone samtidsordbøker”. *Svenska Akademiens Ordbok* (SAOB) og *Ordbog over det danske Sprog* (ODS) er dei nordiske kron-

eksempla på denne typen ordbok. Eg skal her drøfte dei norske to ordboksverka som ligg nærast å vere parallellar til SAOB og ODS, men riktignok mykje mindre, og på visse måtar heller ikkje heilt parallelle. Det går nettopp på det diakrone aspektet, som i norsk samanheng verkar meir problematisk enn i dei andre landa.

Det problematiske ligg i det å dra opp grensa mellom diakront og synkront. Dette problemet er spesielt akutt i Noreg, men ikkje eksklusivt norsk. Pálfi (2005) viser dette når han kritiserer at omtalane av *Den Danske Ordbog* (DDO) ekskluderer ODS frå begrepet "nutidsordbog", m.a.o.: han meiner at språket som vart brukt fram til 1955 må reknast som ein del av "nutidssproget". Det er vanskeleg å vere usamd i det, men på den andre sida er det òg vanskeleg å trekkje begrepet "nutidssproget" så langt tilbake som til 1700 – enda mesteparten av det som vart skriva i 1700, vel kan lesast og forståast rimeleg godt av dagens danskar. Og ein kan heller ikkje setje noka fast grense for kor langt tidsrom ei ordbok skal kunne dekkje før ho ikkje lenger kan kallast synkron. ODS må uansett kallast diakron – mens DDO openbert er synkron med si hovudvekt på språket etter 1980. Men truleg hadde DDO kunna utvide nedslagsfeltet sitt til heile 1900-talet og framleis kunna kalle seg synkron. Ein stad mellom 1700 og 1900 ligg det altså ei grense for kor langt tilbake ei dansk ordbok frå ca. 2000 kan gå og framleis kalle seg synkron. Ei rimeleg føring må vel vere at det språket som dagens eldste generasjon danskar lærte, las og brukte i sin ungdom må inngå i omgrepet synkront, derfor kan vi vel ikkje setje grensa lenger ned i tid enn ca. 1900.

Dette er eit spesielt kinkig problem for eit språk med så kort skrifttradisjon som moderne norsk, som ikkje eksisterte som skriftspråk før 1800. Det eg ser som det viktigaste skiljet mellom dei norske ordbøkene på ei side og ODS og SAOB på den andre, er eigentleg noko anna, men det har samanheng med dette. Det går på det at ODS og SAOB, begge eintydig diakrone, bruker kronologi som eit viktig ordningsprinsipp i ordartiklane sine, både i tydingsstruktureringa og i framlegginga av belegg eller kjeldetilvisingar. Ein prøver å ordne tydingane kronologisk, men må nødvendigvis supplere med logisk analyse fordi vi ofte har for lite dokumentasjon til å kunne avdekkje ein kronologi. Og når det gjeld sitat og kjeldereferansar, prøver ein også ei kronologisk ordning innanfor kvart tydingselement, med første og eventuelt siste belegg særskilt markert. Dette er det sentrale kjenneteiknet på ei diakron ordbok, slik eg ser det.

Dei norske ordbøkene gjer det ikkje slik: Dei behandlar orda og tydingsstrukturane deira som synkrone. Belegga blir ikkje arrangerte

kronologisk, men dei blir kjeldefesta, og ut frå kjeldelistene kan ein sjå når dei er frå. Avisbelegg får t.d. årstal, om dei ikkje også får dato, og bøker det blir sitert frå, har eit oppgitt utgjevingsår. Dermed kan ein kronologi rekonstruerast, og gjennom kjeldefesting og sitat viser redaktøren meir eller mindre tydeleg når ordet har vore i bruk, og om det har vore brukt over eit langt eller eit kort tidsspenn, sjølv om det sjeldan blir uttrykt eksplisitt. Dette er grunnlaget for at eg kallar desse ordbøkene for *implisitt diakrone*, mens ODS og SAOB er *eksplisitt diakrone*. Kjernes spørsmålet er likevel om ”implisitt diakroni” eigentleg er ein realitet eller ein fiksjon. Det finst ikkje noko opplagt svar på det spørsmålet, fordi det er avhengig av nettopp det grunnproblemet eg peika på i utgangspunktet, nemleg kor ein skal dra grensa mellom diakroni og synkroni.

Dette grunnproblemet kjem eg tilbake til på slutten, etter å ha beskrive og drøfta dei to norske nasjonalordbøkene, *Norsk Riksmålsordbok* og *Norsk Ordbok* (heretter mest omtala med forkortingane NRO og NO), med tanke på det diakrone aspektet.

Norsk Riksmålsordbok

NRO dekkjer den norske språktradisjonen som vi kallar *riksmål* og *bokmål*.¹ Arbeidet med ordboka starta i 1922, og det første bandet kom ut i 1937. Fjerde og siste band kom i 1957, og nokså snart etterpå begynte arbeidet med ein supplementsdel, som munna ut i to band i 1995. Eksistensen av to tidslag for ordboka, med eit supplement som dekkjer eit halvt hundreårs språkutvikling etter fullføringa av dei opphavlege banda, er relevant for vurderinga av det diakrone aspektet ved ordboka.

Som kjent er bokmålet eller riksmålet utvikla av dansk gjennom ei gradvis fornorsking, og det kan vere vanskeleg å seie når språket ikkje lenger er dansk, men norsk. NRO har ei pragmatisk løysing på dette: Ho tek utgangspunkt i det politiske sjølvstendet frå Danmark i 1814, og inkluderer dansk språk skriva i Noreg etter det tidspunktet og alt som følgjer etter og ikkje er dialekt eller nynorsk. Med andre ord: Frå det

¹ Grensegangen mellom desse to termene er alltid eit problem. Det dansk-norske skriftspråket heitte offisielt *riksmål* til 1929, deretter *bokmål*. Riksmålsforbundet tok så – etter den radikale rettskrivingsreforma i 1938 – opp namnet *riksmål* på sin tradisjonelle versjon av skriftspråket, og laga ein privat riksmålsnormal som mest, men ikkje fullt ut, svarte til den offisielle rettskrivinga som gjaldt mellom 1917 og 1938. Her bruker eg *bokmål* som overbegrep, mens *riksmål* da står for ein eldre og meir tradisjonell varietet innanfor bokmålet.

tidspunktet da språket fungerer som eit kulturspråk eksklusivt for den norske nasjonen, er det beskrivingsobjekt for NRO, uansett om det reint lingvistisk kan kallast dansk eller norsk eller eit mellomsteg – norsk-dansk eller dansknorsk. I praksis kan vi seie at NRO startar i 1830, da blomstringa av dette norsk-danske språket som litteraturspråk tek til, særleg med Henrik Wergeland. Dansk skrive i Noreg før 1814 er dekt i ODS – om enn neppe fullgodt – og NRO valde å ikkje inkludere det.

Om NRO eigentleg er diakron eller synkron, har ikkje vore problematisert i Noreg, og for å belyse problemet, skal eg gå nærare inn på sjølvpresentasjonen til ordboka. Dei to opphavlege redaktørane, Trygve Knudsen og Alf Sommerfelt, hadde eit innlegg på ein lingvistkonferanse i Oslo kort etter fullføringa av ordboka, i 1957 (Knudsen og Sommerfelt 1958), og da plasserte dei NRO eintydig i kategorien ”historisk ordbok” i rekkje med *Oxford English Dictionary*, *Deutsches Wörterbuch*, ODS, SAOB og andre. Les ein derimot innleiinga til første band, frå 1937, ser ein at biletet er meir komplisert. Der står det m.a.:

Det følger av den tidsgrense vi har satt, at vår ordbok også kommer til å rumme stoff som ikke kjennes av riksmålet av i dag; vi har fra nutidens synspunkt gitt slike ord merket ”foreld.” (foreldet). Ordboken er altså historisk for så vidt som den tar med ordstoff som hører avsluttede perioder til; men først og fremst er den historisk i den forstand at vi hos de eldre forfattere i vårt utvalg særlig har lagt vinn på å bokføre det stoff som peker fremover, som faller inn i den selvstendige muntlige linje i vårt riksmåls utvikling – det gjelder først og fremst særnorske ord og uttrykk hos forfattere fra midten av forrige århundre. De foreldede ord og vendinger kommer naturlig nok i bakgrunnen; de er tatt med dels for å gi historisk relieff, dels fordi de hører til verker som ennå er levende litteratur. Når man i våre artikler særlig ofte støter på *Ibsens* navn, så er det fordi hans diktning er i høieste grad representativ også sproglig sett for det tidsrum ordboken omfatter; hans verker og hans ordforråd spenner over vers og prosa, over nasjonalromantikk og realisme, fra de historiske dramaers arkaisering til nutidsdramaenes levende og nyanserike dagligtale.

Dette sitatet gir godt uttrykk for den litt klemde stillinga NRO stod i. 1930-åra var ei tid da utvikling i retning fornorsking av riksmålet var ein dominerande ideologi som også den tradisjonalistiske riksmålsrørsla var påverka av – rørsla oppfatta målet sitt den gongen mest som å bremse den statlege reformpolitikken for tilnærming mellom målformene, ikkje å stanse eller reversere retninga for utviklinga. Tradisjonisme i riksmålssamanheng vart automatisk oppfatta som fordansking i offentlegheita, og i denne perioden var det eit stigmatiserande stempel

å få. På den bakgrunnen må vi tolke det som ser ut som ei unnskyldning for å ta med historisk ordstoff, ei forsikring om at ein primært gjorde det for å påvise ei utvikling i ”norsk” retning, og at ein unngjekk ”forelda” ord og vendingar i stor grad. Vidare i innleiinga går redaktørane nærare inn på dette, og eg siterer igjen:

En stadig bredere strøm av ord og vendinger fra det muntlige sprog – fra dialekter, fra bymål, fra den dannede dagligtale – har i det tidsrum ordboken omfatter fornyet vårt riksmåls ordforråd. Det har vært vårt mål å gi et mest mulig allsidig bilde av denne tilstrømning. Alt i felleslitteraturens tid hadde litteratursproget hentet sine særnorske elementer fortrinnsvis fra Østlandet, og med folkeeventyrenes sprogfornyelse fulgte en veldig styrkelse av denne østnorske tendens.

Og så går dei vidare med å referere til ei lang rekkje forfattarar som har ytt bidrag til denne utviklinga, men eg går ikkje vidare på det her. Hovudpoenget skulle vere klart: Målet med ordboka skulle ikkje vere å framstille ei historisk utvikling i og for seg, i alle sine fasettar, men å bruke historiske data til å påvise ei utvikling i ei viss retning, å bruke fortida som vegvisar til framtida. Ein ville demonstrere norskheita til riksmålet, og vise at denne norskheita stadig auka. Under låg vel kanskje ei taus påstand om at ein statleg tilnærmingspolitikkk var unødvendig, at fornorskinga best kunne skje ved det riksmålsrørsla kalla ”fri sprogutvikling”.

Går vi til supplementsbanda frå 1995 og ser på innleiinga der, finn vi litt av den same dobbeltheita, men meir avslappa – for no var spenningane rundt fornorsking og tilnærming kraftig reduserte, nesten borte. Redaktøren av desse banda, Harald Noreng, opplyser i innleiinga til band V (side VII–XII) at mye ”nytt” eldre ordstoff var komme med, både hittil uregistrerte ord og nye belegg på ord som var behandla frå før. Det var på grunn av den omfattande ekserperinga av ei lang rekkje viktige klassiske forfattarskap som hadde foregått det siste halve hundreåret. Men etter å ha opplyst dette, held Noreng fram slik (s. IX): ”Langt viktigere har det likevel vært å få dokumentert hvor mye helt *nytt* ordstoff norsk riksmål er blitt beriket med i de siste par mannsaldrene, særlig i den aller siste.” Så omtalar han ordgruppe for ordgruppe: Først tek han for seg lånord, begynner med anglisismane og nemner så nye lånord frå mange språk. Seinare tek han opp andre typar nytt ordstoff, som tabuord, og dialektord og -former, og også lån frå nynorsk. Her er det ikkje lenger spørsmål om å understreke at riksmålet var norsk, for det var ikkje nødvendig lenger i 1995, men å vise at det

ikkje var sosialt snevert basert, men ope for innslag også frå folkeleg språk.

Eg skal no ta for meg nokre konkrete enkeltord som har forandra status i språket over tid, for å sjå kor godt det blir avspegla i NRO.

Halvtres for ”femti” og dei andre tilsvarande danske talorda har også vore i bruk i Norge, men har no døydd ut. NRO skriv dette:

halv-tress, (-tressindstyre) num., foreld., femti (B.B., S.D. I,12)

Kjeldesignaturen viser til Bjørnstjerne Bjørnson: *Samlede Digte*. Bjørnson, som skreiv dikt frå 1850-åra til tidleg 1900-tal, brukte det altså. Ser vi på *femti*, finn vi berre ei synkron opplysning:

femti num., tallet 50

For jamføringa si skuld refererer eg òg korleis dette og dei følgjande orda eg omtalar, blir behandla i NO. Ifølgje Ivar Aasen var dei i vanleg bruk på Austlandet i 1840-åra, mens dei moderne talorda hadde slått rot på Vestlandet og i nord. I NO står det under *halvtress* at det er ”forald.” og tyder ”femti”, og så blir det opplyst at Aasen har det i si ordbok, og at det er registrert i andre spesifiserte kjelder som også blir heimfesta, altså bestemte geografisk. Bruksopplysningane er sparsame, men ikkje fullt så sparsame som i NRO.

Så ser vi på ordet *husmann*, som blir forklart slik i NRO:

husmann

- 1) (i visse strøk av landet) mann på landet som bare har hus, men ikke bruker jord.
- 2) mann som bruker et stykke av en gårdmanns jord og har visse tjenesteplikter (arbeidsplikt) overfor ham.

Dette er belagt med sitat frå forfattaren Jørgen Moe, midt på 1800-talet. I supplementsbandet står det eit belegg til frå ca. 1850 (frå sosalistpioneren Marcus Thrane). Der står det òg ei ny tyding – utan kjeldefesting:

- 3) trangsynt, småskåren person

Dette gir ikkje ei dekkjande historisk beskriving av ordet. Tyding 2 er den vanlegaste, men ordet knyter seg til sosiale strukturar som dominererte på 17- og 1800-talet og fram til omtrent den tida NRO kom ut;

husmannsvesenet vart avvikla i første del av 1900-talet. Ordet er i dag i bruk som ein historisk term. Tyding 3 i supplementsbandet er altså ikkje kjeldefesta, og eigentleg ganske tvilsam. Meir vanleg er det å bruke ”husmann” om ein undertrykt og autoritetsbunden person, med basis i den tradisjonelle oppfatninga av korleis folk i denne underklassa framstod før i tida.

I NO er det under *husmann* referert eit førstebelegg frå Sunnmøre i 1762, og under første tyding er det markert ”om e tilh”, altså om eldre forhold. Så kjem forklaringa på denne vanlegaste tydinga:

husmann

1 om e tilh

- a** mann som har eigen heim på eit jordstykke (husmannsplass) som han får leigd av ein gardeigar mot å gjera visse plikter (serl arbeidsyting på hovudgarden); plassmann
- b** mann som er busett i eige hus på annan manns jord; mann som berre har hus, men ikkje bruker jord
- c** ein som bur i huset til nokon

Her er det relativt mange belegg som går frå Aasen og Vinje (1850- og 60-åra) til 1970-åra. Som tyding 2 blir oppgitt:

- 2** person som har ein ring, underordna, usjølvstendig, avhengig posisjon (i høve til dei som har makta); småmann: ... / *åndeleg husmann* uopplyst, perspektivlaus person

Her er det med belegg frå 1935 og 1986. Merk uttrykket *åndeleg husmann*, som ligg nær tyding 3 i NRO-supplementet. Det følgjer fleire andre tydingar frå dialektar med geografisk heimfesting, men dei tek eg ikkje med her.

Ordet *streik* kom inn i språket på 1800-talet, og får ei grundig forklaring i NRO (NO har enno ikkje komme til S), men berre eitt kjeldefesta belegg, nemleg frå Bjørnsons skodespel: *Over Ævne* 2 frå 1895. Ser ein på samansetningane med *streike-*, finn ein same referansen ved *streikekasse* og *streikekontor*; under *streikebryter* er det vist til *arbeidsvillig* tyding 2 – og *klasseforræder*. *Arbeidsvillig* har som tyding 1: ”som arbeider villig”, og som tyding 2: ”villig til å ta arbeid som er blokert av en fagforening, særlig under en streik” – utan kjeldefesting. Også *klasseforræder* er forklart utan kjeldefesting. Vi ser av det at desse orda var i bruk i ordbokas samtid, men ikkje meir enn det.

I supplementsbandet står ikkje *streik*, men *streikebryteri* er med, med sitat frå Aftenposten 1965 og Dagbladet 1969. Det antydgar at ordet var nytt i 1960-åra, men i realiteten var det nok i bruk alt lenge før

krigen. *Arbeidsvillig* står ikkje i supplementsbandet – derimot ei stor mengd nye ord på *arbeids-* og *arbeider-*, ofte med kjeldefesting til daterte presseoppslag. Det blir ikkje registrert at ord er borte: Bruken av *arbeidsvillig* om streikebrytar er truleg typisk for mellomkrigstida og i praksis utdøydd etter krigen, men det går ikkje fram. Og *klasseforræder* er blitt sjeldsynt, vel berre brukt av små og relativt ekstreme venstregrupper, mens det i mellomkrigstida var eit sentralt ord i den politiske kampen. Enda meir tidsbundne ord som *jøssing* ('anti-nazistisk motstandsmann under den tyske okkupasjonen') og *quisling* blir derimot i supplementsbandet konkret forklarte i sin rette historiske samanheng.

Orda *intim* og *incest* er interessante som døme på semantiske forskuvingar over tid. Forfattaren Karsten Alnæs skreiv i ein artikkel i Dagbladet på 1990-talet, i 1993 eller 1994, trur eg, om *intim* at dette ordet, som før betydde nær, fortruleg, no berre vart brukt i seksuell samanheng. I NRO blir ordet definert slik (pr. 1937):

intim

- 1) a) sj., som hører til, angår privatlivet
 b) som er preget av privatlivets hygge; hvor man nyder privatlivets fred og hygge
 c) i uttr. *intimt teater* <med utførleg forklaring>
- 2) som angår, hører til det indre, de innerste følelser og tanker hos et menneske / som angår (legemlige) ting som man ikke pleier å drøfte åpenlyst
- 3) fortrolig / (med bibet. av 'nærgående':) *kuskene var for intime med stuepiken* (Kinck, *Kærlighed*, 283)
- 4) nær, nøie, særl. i forb. *intim berøring*: (*sengen*) *viste spor av intim berørelse med matvarer* (Elster II, 258)

Dei kjeldene eg har referert her, er Hans E. Kinck: *Naar kærlighed dør* (1903) og Kristian Elster: *Samlede Skrifter II* (1898); i tillegg er bl.a. Alexander Kiellands *Skipper Worse* (1884) og Aftenposten 1935 oppgitt som kjelder.

I supplementsbandet er så føydd til følgjande tyding:

- 5) (om situasjon, atferd ell.lign.) som har erotisk ell. seksuelt preg ell. innhold: *studenten og hans forlovede befant seg i en intim situasjon i bilen* (Dagbladet 1971)

Her kan ein vel få eit inntrykk av ei tydingsutvikling over tid; eg har sitert dei deltydingane frå 1937 som peikar fram mot den seinare tydingsutviklinga. I NO har ordet denne tydingsstruktureringa:

intim

- 1 inderleg, nær, inngåande
- 2 a fortruleg, personleg, privat
- b nærgåande, erotisk, seksuell
- 3 lun, hyggeleg heimleg

Som ein ser, dekkjer dette tydingsspekteret godt. Men det viser ingen diakron utviklingsprosess; belegga er valde utan noka kronologisk avgrensing. Og ein kan nok spørje seg kor reell denne diakrone tydingsutviklinga er. Kanskje er det berre snakk om tydingar som heile tida har levd ved sida av kvarandre, men der ”tidsånda” i ulike periodar kan føre til at ei tyding blir meir frekvent enn andre. I ODS, som beskreib *intim* i 1927 (ei beskriving som har sett klare spor i NRO, for øvrig), er det oppført ei særtyding under hovudtyding 3 (”meget fortrolig” osv.): ”spec. om elskovsforhold”.

Om *intim* blir beskrive nokolunde dekkjande i ordbøkene, er det verre med *incest*. Som kjent har dette ordet generelt tydinga ”seksuell omgang med nær slektning”, mens ordet i vår tid vel berre blir brukt om vaksen manns seksuelle overgrep mot mindreårig kvinneleg slektning, særleg dotter. I NRO (1937) står ordet forklart med synonymet ”blodskam” og eit sitat frå Aftenposten 1934. *Blodskam* på si side er definert slik (utan kjeldefesting):

blodskam

kjønnslig forbindelse mellom personer som er så nær beslektet at loven forbyr ekteskap

I supplementsbandet står det inga ny tydingsforklaring, berre eit sitat frå Dagbladet 1985: *begås incest eller blodskam av menn som har seksuelle problemer i ekteskapet?* Derimot følgjer det ein del nye samansetningar utan definisjonar, men med relativt nye belegg (*incestforbryter*, *incestoffer*). *Blodskam* har ingen ny artikkel, derimot har vi artikkelen *blodskamfødt* med definisjonen ”født i blodskam” og eit belegg frå Wergeland, altså eit utslag av det forbetra kjeldetilfanget for eldre språk. Vi får med andre ord inga eigentleg innsikt i tydingsutviklinga for ordet *incest*.

Heller ikkje NO er på høgde med tydingsutviklinga her, for det står: ”utuktig omgang med slektning i rett nedstigande line el mellom sysken; blodskam” – altså berre den tradisjonelle tydinga, mens den nyare overgrepstydinga ikkje er spesifisert (men riktignok antyda i eit sitat frå Dagbladet 1986: *incest er ikkje det same som overgrep mot born* – frå eit innlegg av ein innsendar som prøver å argumentere mot denne nye forståinga av begrepet). Det er noko påfallande når dette ordboksbandet

er frå 2005. (Som hovudredaktør las eg og godkjende ordartikkelen i manuskript, så eg er medansvarleg.)

Dei fleste kortare ordartiklar i NRO har ikkje kjeldebelegg. Alt i alt er det vel vanskeleg å bruke ordet *diakron* eller *historisk* om denne ordboka, sjølv om ho openbert har eit diakront aspekt. Men det er svært indirekte eller, som eg har uttrykt det, implisitt. Det er etter mi meining primært ei synkron samtidsordbok – men likevel er svært mange av belegga frå 1800-talet, særleg fordi Ibsen har ein slik sentral plass. Dei eldre belegga er i heilt dominerande grad skjønnlitterære, mens avis-språksbelegg og ikkje-skjønnlitterære belegg elles mest kjem frå ordboksredaktørane samtid. Vi kan ikkje tolke det som ein intensjon om å forklare eit historisk forløp, men heller som ei markering av at Ibsen og den riksmålske litterære tradisjonen generelt skal reknast som ei form for samtidspråk, del av ein kontinuitet. På 1930-talet levde det enno mange som hadde opplevd Ibsen og Bjørnson som samtidige, og oppfatninga den gongen prega ordboka vidare (redaktørane var da også dei same to personane frå ca. 1925 til 1957, begge fødte på 1890-talet).

Norsk Ordbok

Norsk Ordbok har liknande problem, men likevel på ein heilt annan måte.

NO har undertittelen ”Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet”. Det er altså ei kombinert dialekt- og skriftspråksordbok. Dialektmaterialet er ikkje henta frå autentisk tale, men frå rapportert tale, anten skriffesta i dialektordsamlingar eller innsendt på setlar av frivillige informantar. Dette skaper spesielle problem når det gjeld den historiske dimensjonen, som eg skal komme tilbake til.

NO har aldri direkte kalla seg sjølv ei historisk ordbok, det eg har sett. Men vi har sett ordboka som ein nær slektning, kanskje veslebror, av dei store historiske nasjonalordbøkene ODS og SAOB. I tillegg har vi sett oss som sysken også til Ømålsordbogen, Jysk ordbog og (no dessverre innsovna) Ordbok över Sveriges dialekter. Slik sett kan vi seie at NO hører til to familiar, i likheit med folk flest, forsåvidt. Om vi kan rekne ordboka som ekte barn i begge familiane, er ei sak for seg.

I innleiinga til hefte 1 frå 1950 (og band 1 frå 1966) skriv den da-verande hovudredaktøren Alf Hellevik ikkje så mykje om dette aspektet, men han skriv at ordboka ”ved sida av å vera ei samlande målføreordbok skulle kunna syna framvoksteren frå folkemål til litteratur- og kulturmål”.

Ordet ”framvoksteren” antyder eit diakront perspektiv. Men sitatet gir også inntrykk av den dobbeltheita som alltid har hørt til denne ord-boka: Som dialektordbok skulle ho vere synkron, for det var ikkje med noko begrep om historisk endring og utvikling av målføra, dialektane. Dei var det gitte, det som låg i botnen. Men skriftspråket var eit produkt av utvikling, av framvokster, og det skulle komme fram. Så spørst det korleis dette er blitt realisert.

Når det gjeld det litterære – både fag- og skjønnlitterære – er det ikkje så problematisk; der står NO prinsipielt på same grunnlaget som NRO. Den nynorske skriftradisjonen går tilbake til Ivar Aasens aktiviteter på 1850-talet, da han gjorde den grunnleggjande kodifiseringa av den nynorske skriftnormalen og begynte å ta han i bruk. Ein reknar gjerne 1853 som nynorskens fødselsår; da gav Aasen ut *Prøver af Landsmaalet i Norge*, der han for første gong presenterte ein – rett nok uferdig – nynorsknormal og tok opp nokre stykke kunstprosa på denne normalen. Avisa Dølen, som vart utgitt av A. O. Vinje frå 1858 til 1870, representerer den første tekstmassen på dette språket som byr fram eit noko større materiale. Norsk Ordbok følgjer den same framgangsmåten som NRO når det gjeld dei litterære kjeldene: kjeldene blir markerte og relaterte til ei liste som også inneheld utgjevingsår for dei ulike kjeldene; dermed har ein middelet til å markere ein implisitt kronologi. Og liksom NRO set NO inga grense nedetter i tida; til kvar tid går framstillinga i prinsippet fram til ordboksredaktørens notid. Når det gjeld kjeldemarkering, så vil eg nok i tillegg til det seie at NO er meir nøye og utførleg enn NRO er, og at vi har eit meir allsidig tekstmateriale, med betre balanse mellom faglitteratur, særleg lærebøker, og skjønnlitteratur enn det NRO for meg ser ut til å ha. Der har vi den forskjellen at nynorsklitteraturen totalt er langt mindre i omfang enn bokmåslitteraturen, og det kan ha verka som ei velsigning i forkledning, og gjort det mogleg for oss å trekkje inn både dei store litterære toppane fullstendig og samtidig inkludere eit større utval av annan litteratur, utan å drukne heilt i stoff.

Trass i dette har NO hatt det problemet at det meste materialet har vore av eldre dato, dvs. frå tida 1850–1950, mens det har vore lagt mindre vekt på nyare tekster. Det er delvis eit resultat at den mest intense ekserperinga, med mye bruk av frivillige, skjedde på 1930-talet og ca. ein mannsalder framover. No blir det arbeidd hardt for å bøte på denne skeivheita, ved å byggje opp eit tekstkorpus av heilt moderne tekster.

Det er òg eit problem at mange ord i den eldre nynorsken ikkje har overlevd i bruk, mens mange moderne ord ikkje vart brukte i eldre tid.

NO markerer ikkje første og siste belegg, m.a. fordi ein aldri kan seie at eit ord er utdøydd. Men som oftast vil dei kjeldene som blir oppgitt, vise ei viss tidsbegrensing; ein vil i prinsippet prøve å få med kjelder som kan representere ulike tidsrom, slik at når ord er belagde i eldre og/eller nyare tid, vil belegg frå alle periodar der ordet er representert, bli nemnde. Er det nemnt berre ei eldre kjelde, t.d. A.O. Vinje (død 1870), er det eit teikn på at ordet hørte til hans tid og ikkje har vore i bruk seinare. Og er Kjartan Fløgstad (debut 1968) einaste kjelde, eventuelt Edvard Hoem (debut 1969) eller andre nyare forfattarar, er det eit teikn på at ordet er ganske nytt.

Også betydingar og bruksmåtar eller former kan markerast kronologisk på denne måten, men det er vel rett å seie at kronologien på denne måten ikkje går særleg klart fram for brukaren.

For dialektmaterialet er problemet enda større. Her har vi informantar å byggje på som vi veit om lag når levde, og når dei samla inn. Den mest intense innsamlingsperioden var frå 1930-åra til ca. 1970. Men vi veit sjølv sagt ofte lite om kor gamle dei registrerte orda er, berre at dei som samla dei inn, la vekt på å få det spesielle, særmerkte, og, ikkje minst, tradisjonelle – ikkje det som var vanleg.

Når det gjeld det aller eldste ordtilfanget, har vi to måtar å bestemme noko av det på.

Den første er å opplyse om det når ordet er belagt i norrønt; da må vi rekne med at det har ein ubrotten tradisjon i dialektane, men vi veit lite om dei tydingsendringane som vi ofte kan finne. Det er eit særskilt problem her: Det blir ikkje skilt systematisk mellom ord som er nedarva frå det gammalnorske talemålet på den eine sida, og ord som er innlånt frå det norrøne, dvs. hovudsakleg gammalislandske, litteraturspråket på den andre. Dette er uheldig, fordi det dreiar seg om to heilt ulike ordgrupper: Den eine gruppa har gjennomgått dei ”normale” endringane i fonologi, bøyning og tyding som har foregått i talemålet gjennom hundreåra, den andre er ”kunstig” bevart med opphavleg form og tyding – berre nødtørftig tilpassa moderne nynorsk lyd- og formverk – og representerer altså ein heilt annan del av språkhistoria; da må det reknast som eit moderne lånord. Men no blir rett nok denne informasjonen oftast formidla meir eller mindre implisitt gjennom tydingsbeskriving og sitat.

Den andre viktige kjelda vi har, er lokale ordsamlingar frå det vi kallar dansketida, dvs. 1600-talet og fram til tidleg 1800-tal. Dei har eg skrivne om før i *LexicoNordica* (Vikør 2000). Ord frå desse samlingane tek vi med, og dei fungerer da ofte som førstebelegg. Står dei som einaste kjelder, kan vi roleg avskrive ordet i nyare språk; det som Aasen og Ross ikkje har fått med av slike ord i sine store ordbøker, har truleg

gått ut or bruk. Har vi seinare belegg, sit vi med det problemet eg nemnde ovanfor: Belegga er representative for språkbruken for ein generasjon eller to sidan, og vi veit ikkje utan vidare kva status og bruksutbreiing orda har i dag.

Moderne ordstudiar viser at det foregår ei sterk utjamning av ordtilfanget i dialektane. Mange av dei orda vi tek med som tradisjonelle og regionalt særprega, er på veg ut; dei blir trengde bort av meir ”riksnorske” ord, så vi får eit meir standardisert allmennorsk ordtilfang i dei yngre generasjonane. I tillegg fører samfunns- og kulturendringar til at mange gamle ord blir overflødige og blir borte, utan å bli erstatta av nye ord for dei same begrepa; nye ord for nye begrep kjem inn frå eller gjennom nasjonale eller internasjonale medium. Denne prosessen blir dårleg dekt i NO (sjølv om vi tek med slike nye ord, men da som skriftspråksord).

Men vi reknar det som ei sentral oppgåve for NO å ta vare på dette tradisjonelle ordforrådet, og dermed også på kunnskapar om den kulturen orda fungerte i. Derfor aksepterer vi å betrakte dei dialektbeskrivingane vi byggjer på – og som i seg sjølv har som mål å ta vare på tradisjonell språkbruk – som eit uttrykk for ordbokas og dialektanes ”no”. Vi markerer altså ikkje forelding og orddaude i det heile. Dette er også basert på eit ideologisk grunnsyn der ord i prinsippet ikkje døyrr ut. Når eit ord er notert og definert, kan det når som helst takast i bruk att. Og det er ein grunntanke at tradisjonelle ord skal bevarast. Dessutan er det uansett prinsipielt umogleg å registrere og tidfeste orddaude i eit talemålsmateriale: Ein kan berre registrere at ord finst, ikkje at dei ikkje finst — ein eller annan stad. Det lengste ein kan komme, er å konstatere at den og den kjelda ikkje kjenner ordet eller tydinga (dersom kjelda eller informanten gjer eksplisitt merksam på det).

Vi har altså bestemt oss for å ikkje sjå problemet med representativitet i ordutval, tydingsforklaringar m.m. som eit kronologisk problem, men som eit geografisk: Det at visse landsdelar er mindre godt representerte enn andre, særleg den nordlegaste landsdelen, er for oss eit større problem enn at vi tidsmessig befinn oss i ein meir tradisjonell fase enn notida. Å rette opp denne regionale skeivheita er noko vi arbeider mye med, men det hører ikkje heime her å gå meir inn på det (men sjå Jenstad 2005 og Karlsen 2006).

I staden skal eg sjå på nokre særskilde ord for å vise korleis diakroni blir behandla i praksis, slik eg nettopp gjorde for NRO. Der samanlikna eg med NO for å vise korleis dei same orda vart behandla i dei to ordbøkene. No skal eg sjå på ein ordtype som byr på særlege problem i ei ordbok som i så stor grad byggjer på munnleg (om enn rapportert) ma-

teriale, nemleg etablerte (gamle, men vanlege) ord i språket med ein stor grad av polysemi.

Her har det vore eit mål for NO å prøve å forklare polysemien gjennom ei kronologisk rangering. Men da dreiar det seg ikkje om *absolutt kronologi* basert på datering, sidan det er snakk om udokumentert utvikling, men om *relativ kronologi* – vi kan òg snakke om *implisitt* motsett *eksplisitt* kronologi. Det handlar om resultatet av ei langvarig talemålsutvikling, som delvis må rekonstruerast på logisk grunnlag. Eit ord eg tidlegare har brukt som døme på dette (Vikør 1996: 709–710, 1997: 43–50), er *bunad*, som i moderne norsk betyr 'regional folkedrakt' og 'folkedraktbasert nasjonaldrakt'. Vi kan først sjå på NRO:

bunad

dial., utstyr, særll. av klær ell. annet tøy

Her går det fram at den moderne tydinga enno ikkje var kurant i 1937, og ikkje akseptert i standardspråket, enda det verkar merkeleg for oss nolevande nordmenn. Tydinga i NRO er belagd hos Bjørnstjerne Bjørnson og Sigrid Undset (i ein av middelalderromanane). Men i supplementsbandet (1995) kjem den moderne tydinga:

- 2) a) folkedrakt egen for en bestemt landsdel
- b) kvinnelig festdrakt i form, av folkedrakt

Det er rett nok for snevert når det står "kvinnelig festdrakt" – for det finst mannsbunader òg. Men i det urbane samfunnet, der bunad har fått eit motepreg, er det nok mest kvinner som har det, var det i alle fall inn-til nyleg (mannsbunader ser ut til å ha blitt meir populære dei siste åra). Som kjelde er ført opp Aftenposten 1960, men den er heilt tilfeldig.

I NO står desse sju tydingane:

bunad

- 1 hushald, bu
- 2 den tid då ein styrer eit hushald; styringstid (for ein gard)
- 3 førebuing, tillaging
- 4 samanfattande om ting som trengst til eit hushald; innbu
- 5 reiskapar, verkty, tarvende
- 6 klede, kledning; serll om nasjonaldrakt // (ytre, synleg) form
- 7 hovudprydna for kvende, eit raudt band til å ha om hovudet, sett med perler

Alle tydingane er attesterte frå eldre kjelder i bygdemåla og i eldre nynorsk-litteratur. Redaktøren har prøvd å ordne dei i ei logisk rekkjefølgje som ein da òg har tenkt seg avspegla den historiske tydingsutviklinga

(men altså utan at ein kunne dokumentere når dei ulike tydingane har oppstått og komme i bruk). I utgangspunktet er *bunad* eit verbal-substantiv til verbet *bu*, som i sin tur tydde ikkje berre det å ha bustad ein stad, som i dag, men òg om å (ut)byggje ein gard og dyrke jorda – fast busetnad var som kjent opphavleg knytt til jordbruk, seinare til andre typar økonomisk verksemd som kunne drivast permanent på éin stad. Ein ser at dei første tydingane i NO knyter seg til dette, og så får vi tydingsutvidingar i retning av ”ting som trengst til slikt arbeid som må til for (å drive ei) busetjing”. Langt nede i det logiske hierarkiet får vi tydinga ”klede” – som tyding 6. Først som ei særtyding til det att, som ikkje får eige tydingsnummer, kjem ”nasjonaldrakt”. Denne tydinga er sein og heilt ut knytt til moderne nasjonsbygging og nasjonalkultur; den kom i bruk rundt 1900, og er i dag å rekne som primærtydinga til ordet.

Så tek eg verbet *frede*. Slik står det i NRO:

frede

- 1) litt. lyse fred over, verne, hegne (med ømhet) om
- 2) ved straffebestemmelser beskytte (vilt ell. fisk) mot jakt ell. fiske // ved straffebestemmelser beskytte (naturherligheter, fortidsminnesmerker ell. lign.) mot ødeleggelse // på slik måte beskytte naturherlighetene i, på (et land, en landstrekning) mot ødeleggelse

Den første tydinga er belagd hos fleire av gullalderforfattarane frå 1800-talet, mens den siste har meir moderne (i 1930-åra) kjelder. Supplementsbandet nemner ikkje ordet, fordi det ikkje har noko nytt å melde om det.

I NO finn vi desse tydingane:

freda

- 1 **a** skapa fred mellom; mekla mellom, semja; gjera fredeleg; stagga, dempa, roa
- b** gjeva ro og fred; gjera roleg, roa; gjera fredfull // gjera harmonisk
- c** mana ned attergangarar o l
- d** refl *freda seg* 1 slå seg til ro; roa seg; bli fredsam, semjast; 2 gå fredeleg for seg; 3 i vend *freda seg av* ikkje bli til noko, stilna av
- 2 **a** litt., ha omsut for, verna, hegna (om), vakta, verja; (òg:) verja mot ufred
- b** serl jur., verna ved lov el påbod; (såleis:) verna (dyr) ved å forby fangst (heilt el for visse tider el stader el for visse fangstmåtar) // forby fangst, jakt og fiske innanfor (eit område); forby el regulera ferdsle el tilhald (av uvedkomande) innanfor (eit område) // verna (ting, stad el område, serl fornminne og naturherlegdom) mot å bli omlaga, skipla, skjemd el øydelagd

Her òg kjem den tydinga som for oss er den primære, langt ned i tydingshierarkiet, som det siste underpunktet (2b). Bruksmarkeringane ”litt[erært]” og ”jur[idisk]” antydgar at det deiar seg om moderne

tydingar, mens tydingsgruppe 1 er karakteristisk for tradisjonelt talemål. Eg går ikkje inn på kjeldefestingane her, men det meste er frå dialektar eller eldre litteratur. Berre under 2b står det eit par kjelder frå 1930-åra, ei frå 1965 og ei frå 1974.

Konklusjon

Spørsmålet etter denne gjennomgangen er om begrepet *implisitt diakron* dekkjer ein realitet, eller om berre det er snakk om synkrone ordbøker med eit begrensa diakront aspekt. Som kjent har også vanlege eittbands handordbøker, som ikkje vil vere anna enn synkrone, eit begrensa diakront aspekt: Også dei tek opp forelda ord eller ord for historiske forhold – i den grad slike ord kan påtreffast i moderne tekster. Forskjellen mellom dei og dei to nasjonalordbøkene er kjeldefestinga, som gjer ei tidfesting og ein kronologi mogleg. Denne moglegheita er, som ein vil ha sett, ikkje særleg godt utnytta i dei to ordbøkene eg har diskutert her. Det har også eit plassaspekt: Ordbøker på rundt 30 band har betre vilkår for utførleg diakroni enn ordbøker på fire band, som den opphavlege NRO hadde, eller tolv, som NO skal ha.

I Vikør (1997: 9) hadde eg ein kort diskusjon om dette problemet, og og la allereie der fram termane *eksplisitt* og *implisitt diakron*. Eg utdjupa det slik:

Det kan hende at dette [at dei norske ordboksverka er implisitt diakrone] har samband med det korte tidsspennet for desse ordbøkene. [...] Så korte tidsspenn kan setje eit spørjeteikn ved sjølve omgrepa diakron og synkron: For eit individ med normal livslengd vil eit synkront perspektiv omfatte fleire generasjonars språk: frå dei eldre i eg-personens barndom, over eg-personens eige språk, til dei unge når eg-personen er gammal. Det vil seie at eit tidsspenn på 150 til 200 år kan kallast synkront. Og kanskje er det dette som ligg under den ulike måten dei ymse ordbøkene grip an dette på: Dei andre ordbøkene dekkjer [...] frå 250 år (ODS) til 400 år og meir. Det er mogleg at den norske skriftkulturen rett og slett er for ung til å tillate ei eksplisitt diakron ordbok.

Dette får stå som ein foreløpig konklusjon også no i 2006 – til vidare diskusjon i ein annan samband.

Litteratur

- Jenstad, Tor Erik 2005: Norsk Ordbok som dialektordbok. I: R. V. Fjeld og D. Worren (red.): *Nordiske studier i leksikografi* 7. Oslo: Nordisk forening for leksikografi, 221–227.
- Karlsen, Knut E. 2006. (Under trykning.) Bidrag i H. Lorentzen og L. Trap-Jensen (red.), *Nordiske studier i leksikografi* 8. København: Nordisk forening for leksikografi.
- Knudsen, Trygve og Alf Sommerfelt 1958: Principles of unilingual dictionary definitions. I: *Proceedings of the 8th International Congress of Linguists*. Oslo: Universitetsforlaget, 92–101.
- Norsk Ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftspråket*. 1966–. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Norsk Riksmålsordbok*. 1937–1995. Oslo: Aschehoug / Kunnskapsforlaget.
- Pálfi, Loránd-Levente 2005: Den Danske Ordbog – en kritisk opsamling af den offentlige ordstrid. I: *LexicoNordica* 12, 123–148.
- Vikør, Lars S. 1996: Norsk Ordbok – the Crown of Nynorsk Lexicography? I M. Gellerstam o.a. (red.): *Euralex '96. Proceedings I–II*. Göteborg: Department of Swedish, 705–713.
- Vikør, Lars S. (red.) 1997: *Norsk Ordbok – nynorskens leksikografiske kanon?* Oslo: Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap.
- Vikør, Lars S. 2000: Ordbøker over norske bygdemål frå før 1814. I *LexicoNordica* 7, 119–132.

Lars S. Vikør
 hovudredaktør/professor
 Norsk Ordbok 2014
 P.boks 1021 Blindern
 N-0315 Oslo
l.s.vikor@iln.uio.no